

Joanna KONIECZNA-SAŁAMATIN*

WSCHODNIOEUROPEJSKIE TRANSFORMACJE. WZROST PKB W CZASIE JAKO MIARA SUKCESU TRANSFORMACJI

(Streszczenie)

Przyrost PKB w czasie jest powszechnie stosowaną miarą sukcesu transformacji, stosują ją również badacze procesów transformacyjnych. PKB jest krytykowany jako wskaźnik dobrobytu społecznego, ale niewiele podejmowano prób alternatywnego pomiaru efektów transformacji. Niniejszy artykuł poszukuje odpowiedzi na pytanie, czy wzrost PKB w czasie jest przydatny jako miara efektu transformacji, a więc, czy wiąże się z tymi aspektami, które są ważne w transformacji (np. demokratyzacją, przemianami w obszarze wartości, kapitałem społecznym itp.).

Transformacja w Europie Wschodniej ma swoją specyfikę, która polega, m.in. na równoległym przebiegu kilku procesów transformacyjnych, do których należy budowa narodu politycznego. Biorąc pod uwagę ustalenia różnych autorów, można postawić hipotezę, że niedokończony proces kształtowania się tożsamości narodowej przeszkadza w transformacji. Hipoteza ta została potwierdzona w odniesieniu do procesów demokratyzacji, jednak zbadanie, czy (obywatelska) tożsamość narodowa oddziałuje na wzrost gospodarczy napotyka na poważny problem w postaci braku odpowiedniego wskaźnika tej tożsamości. W artykule podjęto próbę weryfikacji przedstawionej hipotezy z wykorzystaniem wskaźnika tożsamości narodowej z European Values Survey, choć – ze względu na zakres tematyczny tego sondażu – wskaźnik ten jest niedoskonały. Uzyskano obiecujące wyniki, choć niekonkluzywne ze względu na zastosowany wskaźnik tożsamości. Zadaniem dla przyszłych badaczy jest opracowanie odpowiedniego wskaźnika pozwalającego na ilościowe ujęcie stopnia ukształtowania narodu politycznego.

Słowa kluczowe: efekty transformacji systemowej; Europa Wschodnia; wzrost gospodarczy; kapitał społeczny; spójność społeczna; tożsamość narodowa

Klasyfikacja JEL: O150, O430, P270, P300

* Dr, Zakład Socjologii Ogólnej, Instytut Socjologii, Wydział Filozofii i Socjologii, Uniwersytet Warszawski; e-mail: jkonieczna@uw.edu.pl

1. Wstęp

Transformacje ustrojowe doczekały się pokaźnej literatury analizującej procesy przemian od strony politologicznej, społecznej i ekonomicznej. W pracach tych samo pojęcie transformacji ustrojowej było bardzo różnie rozumiane i rozmaicie definiowane¹, a analiza koncentrowała się na ogół na czynnikach sprzyjających lub utrudniających uruchomienie zmiany systemu. Badano także przebieg wspomnianych procesów. Niewielu autorów natomiast rozważało zagadnienie transformacji w kategoriach efektów, czyli tego, co będzie, czy też powinno być finałem wspomnianych procesów oraz – co ważniejsze – kiedy i na jakiej podstawie możemy stwierdzić, że cel owej transformacji został osiągnięty. Uwaga ta odnosi się w jednakowym stopniu do literatury dotyczącej przemian ustrojowych w Europie i Ameryce Łacińskiej z końca XX wieku, nazywanych za Samuelem P. Huntingtonem „trzecią falą demokracji”², jak do procesów uruchomionych przez dezintegrację Związku Sowieckiego.

Rozważanie kwestii kierunku rozmaitych przekształceń systemowych i cywilizacyjnych, czy też próba opisanie ich postępu w skali globalnej są zadaniami niezwykle złożonymi (jeśli w ogóle możliwymi – na co zwrócił uwagę między innymi Jerzy Szacki³, omawiając ograniczenia i trudności teorii modernizacji), czy Shmuel Eisenstadt⁴, gdy wskazał na zróżnicowane drogi owej modernizacji. Stale podejmowane są próby ilościowego ujęcia zjawisk transformacyjnych, w szczególności w oparciu o metody taksonomiczne⁵. Znaną wadą tych metod jest jednak uznaniowość wag nadawanych poszczególnym komponentom składającym się na tworzone indeksy, co uniemożliwia uchwycenie zmian na poziomie poszczególnych składników tych indeksów.

Badacze wschodnioeuropejskich społeczeństw i polityki często odwołują się do wzrostu gospodarczego jako uniwersalnego i porównywalnego wskaźnika

¹ Przegląd rozmaitych definicji można znaleźć np. w: **S. Mainwaring**, *Transitions to Democracy and Democratic Consolidation: Theoretical and Comparative Issues*, Helen Kellogg Institute for International Studies, Working Paper 1989/130, Notre Dame, s. 4–5.

² **S.P. Huntington**, *Democracy's Third Wave*, *Journal of Democracy* 1991/2/2, s. 12–34.

³ **J. Szacki**, *Teorie modernizacji i systemu światowego. Wstęp*, w: *Współczesne teorie socjologiczne*, t. 2, wybór i oprac. A. Jasińska-Kania, L.M. Nijakowski, J. Szacki i M. Ziółkowski, Scholar, Warszawa 2006, s. 729–733.

⁴ **S.N. Eisenstadt**, *Comparative Civilizations and Multiple Modernities*, Koninklijke Brill, Leiden, Boston 2003.

⁵ Zob. np. Transition Indicators opracowane przez Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju, <http://goo.gl/1S1nVd>; stan na: 12.06.2016 r., czy też Bertelsman Transformation Index, <http://www.bti-project.org/en/home/>; stan na: 12.06.2016 r.

pozwalającego scharakteryzować „stopień zaawansowania” danego kraju na drodze transformacji⁶. Jak napisał w 2006 roku Grzegorz Kołodko, „[...] postęp w sferze zmian ustrojowych oceniany musi być poprzez ich wpływ na zdolności rozwojowe gospodarki”⁷. W taki sposób sukces przemian oceniają na ogół również obywatele⁸. Próba jednoznacznego ujęcia złożonych procesów pociąga za sobą konieczność uproszczeń. W ramach dostępnych, mierzalnych uproszczeń posłużenie się wzrostem PKB jako miarą tego sukcesu oczywiście nie wyczerpuje zagadnienia, jednak wydaje się tworzyć istotny punkt odniesienia, pozwalający na międzykrajowe porównania uwzględniające wpływ czynników, do których dotychczas relatywnie rzadko odwoływano się w analizach empirycznych.

2. Pojęcie sukcesu transformacji

Trudno nie zgodzić się z twierdzeniem, że wzrost gospodarczy jest istotną składową procesów przemian społecznych i że rozwój cywilizacyjny kraju pozostaje powiązany z dodatnim tempem zmian PKB – niezależnie od tego, że PKB jako miara dobrobytu społecznego jest ostatnio coraz silniej krytykowany⁹. Dostępność i porównywalność między krajami najprawdopodobniej przesądza o popularności tego wskaźnika, warto więc rozważyć jego przydatność jako miary sukcesu transformacyjnego krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Krytycy posługiwania się przyrostem PKB jako miarą sukcesu ekonomicznego wskazują, że odzwierciedla on przede wszystkim aktywność ekonomiczną, a nie rozwój oraz – że po

⁶ Tak czyni, np. **D. Lane**, gdy w rozdziale książki **R. Camerona**, *Russian Politics Under Putin* jako ostateczny argument wskazujący na sukces transformacji niektórych krajów wschodniej i centralnej Europy wskazuje wzrost ekonomiczny („Te kraje zaprowadziły pluralistyczne ustroje polityczne, zrestrukturyzowały swoje gospodarki w kierunku prywatnej własności i wolnego rynku i dzięki temu osiągnęły umiarkowane lecz pozytywne wskaźniki wzrostu”, s. 100, tłum. J.K.S.).

⁷ **G. Kołodko**, *Sukces na dwie trzecie. Polska transformacja ustrojowa i lekcje na przyszłość*, w: **E. Mączyńska** (red.), *Polska transformacja i jej przyszłość*, VIII Kongres Ekonomistów Polskich, t. I, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa 2007, s. 23–64.

⁸ Badanie cech pożądanego ustroju kilkakrotnie prowadził CBOS (zob. np. komunikat nr BS/392/39/92 z badania przeprowadzonego w 1992 r. wśród młodzieży oraz nr BS/60/2010 – badanie na populacji generalnej).

⁹ W 2008 r. Nicolas Sarkozy powołał komisję pod przewodnictwem Josepha Stiglitz, laureata nagrody Nobla, której zadaniem była ocena wskaźnika, jakim jest PKB, i ewentualnie przedstawienie propozycji jego zastąpienia. Członkami komisji oprócz samego Stiglitz było pięciu innych noblistów: Amartya Sen, Kenneth Arrow, Daniel Kahneman i James Heckman. Inicjatywa spotkała się z ostrą krytyką ze strony środowiska reprezentującego tzw. główny nurt ekonomii. Interesujący przegląd miar wzrostu gospodarczego alternatywnych do PKB można znaleźć między innymi w opracowaniach K. Małagi czy D. Mierzyńskiej.

osiągnięciu pewnego progu przyrost PKB prowadzi do obniżenia, zamiast do wzrostu jakości życia¹⁰. Jednocześnie jednak – co istotne dla podejmowanych w niniejszym artykule zagadnień – autorzy ci dostrzegają, że przed osiągnięciem tego progu wzrost gospodarczy prowadzi do poprawy dobrobytu¹¹, zaś ów próg osiągnięły jedynie najbogatsze kraje świata.

Koncepcje wzrostu gospodarczego lokujące się w głównym nurcie ekonomii różnicują czynniki wzrostu zależnie od okresu analizy. Dla krótkiego okresu przyjmuje się, że na wzrost gospodarczy mają wpływ czynniki popytowe (popyt krajowy i zagraniczny, konsumpcyjny i inwestycyjny na dobra i usługi), zaś w długim okresie wzrost gospodarczy determinują dostateczna podaż i efektywność czynników produkcji. W ujęciu neoklasycznym czynniki produkcji stanowią: ziemia, praca, kapitał rzeczowy (fizyczny). Należy podkreślić, że do grupy modeli zachowujących miano kluczowych z punktu widzenia teorii wzrostu gospodarczego zaliczają się między innymi te autorstwa: Roberta Solowa¹², Trevora Swana¹³, Gregory'ego Mankiwa, Davida Romera i Davida Weila¹⁴, Edmunda Phelps'a¹⁵, Petera Diamonda¹⁶ i innych. Wszystkie te modele odnoszą się do długiego okresu i uwzględniają neoklasyczne, podażowe czynniki.

Zróżnicowane efekty procesów transformacji krajów Europy Środkowej i Wschodniej skłaniają do szerszej refleksji na temat źródeł sukcesów i porażek podjętych przekształceń, a więc i źródeł wzrostu gospodarczego krajów postkomunistycznych. W tym kontekście szczególnie cenne wydają się próby rozszerzenia listy determinantów wzrostu w okresie długim, mające na celu uwzględnienie kapitału ludzkiego, społecznego, intelektualnego i kulturowego, jak również po-

¹⁰ **R. Constanza, M. Hart, S. Posner, J. Talberth**, *Beyond GDP: The Need for New Measures of Progress*, The Pardee Papers 2009/4, s. 9.

¹¹ „[...] for every society there seems to be a period in which economic growth (as conventionally measured) brings about an improvement in the quality of life”. **M. Max-Neef**, *Economic growth and quality of life: a threshold hypothesis*, *Ecological Economics* 1995/15(2), s. 117.

¹² **R.M. Solow**, *A Contribution to the Theory of Economic Growth*, *The Quarterly Journal of Economics* 1956/701, s. 65–94.

¹³ **T.W. Swan**, *Economic Growth and Capital Accumulation*, *Economic Record* 1956/32/2, s. 334–361.

¹⁴ **G. Mankiw, D. Romer, D.N. Weil**, *A Contribution to the Empirics of Economic Growth*, *Quarterly Journal of Economics* 1992/107/2, s. 407–437.

¹⁵ **E.S. Phelps, S. Edmund**, *The Golden Rule of Capital Accumulation*, *American Economic Review* 1961/51, s. 638–643; **E.S. Phelps**, *Models of Technical Progress and the Golden Rule of Research*, *Review of Economic Studies* 1966/33, s. 133–146.

¹⁶ **P.A. Diamond**, *National Debt in a Neoclassical Growth Model*, *The American Economic Review* 1965/55/5, s. 1126–1150.

stępu technologicznego czy otoczenia instytucjonalnego (rozumianego zazwyczaj jako obowiązujące systemy polityczno-prawne).

3. Czynniki sukcesu, czyli od czego zależy wzrost gospodarczy

Poszukiwanie czynników wzrostu gospodarczego specyficznych czy właściwych dla krajów transformowanych może wydawać się nieco sprzeczne z duchem myśli ekonomicznej, która wyrasta z przekonania o uniwersalizmie zachowań typowych dla *homo oeconomicus* i dalej konsekwentnie uniwersalnych na poziomie zagregowanym. Ten zauważalny w ekonomii dogmatyzm, Tony Lawson¹⁷ nazywa „uniwersalizmem *a priori*”. Uzupełnienie tej obserwacji można znaleźć u Tomasa Sedláčka¹⁸, który podkreśla, jak ważną rolę w ekonomii odgrywa założenie o istnieniu świata poznawalnego i niezależnego od obserwatora oraz wspomina o racjonalizmie Kartezjusza, jako o głównej sile sprawczej kształtującej w dużej mierze rozumienie pojęcia *homo oeconomicus*. Zastrzeżenia te nie stosują się jednak z pewnością do problemu umiejętnego niuansowania znaczenia czynników wzrostu wobec różnic w warunkach wyjściowych określonej gospodarki. Warunki gospodarki transformowanej niosą ze sobą wyzwanie testowania różnych hipotez na bazie teorii wzrostu – bardziej i mniej przystawalnych do realiów transformacyjnych.

Badania Roberta J. Barro¹⁹ zainicjowały oceny wpływu instytucji, a więc wolnego rynku, demokracji czy prawa własności na wzrost gospodarczy. Ocena ta pozostaje współcześnie ambiwalentna – niektórzy autorzy²⁰ argumentują na rzecz negatywnego lub co najwyżej neutralnego wpływu demokracji na wzrost. Inni dostrzegają jedynie pośrednie pozytywne efekty²¹, jak na przykład lepszy kapitał ludzki, niższą inflację, czy wyższy poziom wolności gospodarczej. Carl H. Knutsen²² natomiast forsuje hipotezę o postępującym pozytywnym wpły-

¹⁷ T. Lawson, *Reorienting economics*, Routledge, Taylor&Francis Group, 2004.

¹⁸ T. Sedláček, *Ekonomia dobra i zła. W poszukiwaniu istoty ekonomii od Gilgamesza do Wall Street*, tłum. D. Bakalarz, Wydawnictwo Studio EMKA, Warszawa 2012.

¹⁹ R.J. Barro, *Economic Growth in a Cross Section of Countries*, *The Quarterly Journal of Economics* 1991/106/2, s. 407–443.

²⁰ J. Gerring, P.J. Bond, W.T. Barndt, C. Moreno, *Democracy and Economic Growth: A Historical Perspective*, *World Politics* 2005/57/3, s. 323–364.

²¹ H. Doucouliagos, M.A. Ulubaşoğlu, *Democracy and economic growth: a meta-analysis*, *American Journal of Political Science* 2008/52(1), s. 61–83.

²² C.H. Knutsen, *Democracy and Economic Growth*, w: D.H. Claes, C.H. Knutsen (red.), *Governing the Global Economy: Politics, Institutions and Economic Development*, Taylor&Francis, 2011, s. 171–188.

wie demokracji na wzrost dzięki skuteczniejszemu przyciąganiu zagranicznych inwestycji bezpośrednich. Rządy demokratyczne są również w stanie tworzyć instytucje, które potrafią skuteczniej przeciwdziałać szokom zewnętrznym.

Rozważania dotyczące związków pomiędzy demokracją, otoczeniem instytucjonalnym a wzrostem gospodarek transformowanych doczekały się już dość bogatego dorobku empirycznego²³. Wskazuje się tu zazwyczaj na istotne znaczenie stopnia dojrzałości systemu demokratycznego i zdolności do umiejętnego przenoszenia udanych wzorców ładu instytucjonalnego na konsekwentny i dynamiczny rozwój gospodarczy.

Szczególnie interesujący w kontekście transformacji krajów Europy Wschodniej wydaje się relatywnie nowy kierunek badań nad znaczeniem kapitału społecznego i spójności społecznej dla wzrostu ekonomicznego. Nurt ten podkreśla znaczenie zarówno instytucji formalnych (przede wszystkim rządów prawa ważnych w kontekście ochrony praw własności), jak nieformalnych, do których zalicza się zaufanie, więzi społeczne i aktywność społeczną, dla osiągnięcia wzrostu gospodarczego w długiej perspektywie²⁴.

Warto zauważyć, że samo pojęcie kapitału społecznego budzi różne kontrowersje i jest rozmaicie definiowane²⁵, jednak wielu badaczy uważa, że kapitał społeczny – lub jego ważna część składowa, jaką jest zaufanie – jest bardzo istotny dla sukcesu ekonomicznego²⁶.

²³ **A. Aslund**, *How capitalism was built: the transformation of Central and Eastern Europe, Russia, the Caucasus, and Central Asia*, Cambridge University Press, 2012; **J. Svejnar** (red.), *The Czech Republic and Economic Transition in Eastern Europe*, Academic Press 2013; **S. Zecchini** (red.), *Lessons from the economic transition: Central and Eastern Europe in the 1990s*, Springer Science&Business Media, 2013.

²⁴ **D.C. North**, *Institutions*, *The Journal of Economic Perspectives* 1991/5/1. s. 97–112; **P. Chmielewski**, *Homo agens. Instytucjonalizm w naukach społecznych*, Poltext, Warszawa 2011.

²⁵ **A. Portes**, *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology*, *Annual Review of Sociology* 1998/24(1), s. 1–24.

²⁶ Zob. np. **S. Beugelsdijk**, **T. Van Schaik**, *Social capital and growth in European regions: an empirical test*, *European Journal of Political Economy* 2005/21(2), s. 301–324. Warto przywołać także prace Fukuyamy, Putnama oraz Colemana dające podwaliny rozważaniom na temat zaufania i kapitału społecznego. **F. Fukuyama**, *Zaufanie: kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, przekł. z ang. A. i L. Śliwa, PWN, Warszawa–Wrocław 1997; **R.D. Putnam**, *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, przekł. P. Sadura, S. Szymański, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008; **J. Coleman**, *Social Capital in the Creation of Human Capital*, *American Journal of Sociology* 1988/94, s. 95–120.

W analizie empirycznej Christian Bjørnskov²⁷ dowodzi, że zaufanie ma wpływ na edukację oraz praworządność. Zmienne te z kolei oddziałują pośrednio (edukacja na inwestycje) lub bezpośrednio (praworządność) na wzrost gospodarczy.

Wśród najczęściej cytowanych prac dotyczących zależności między instytucjami społecznymi a wzrostem ekonomicznym, na uwagę zasługuje m.in. analiza Stephena Knacka i Philipa Keefera z 1997²⁸, którzy (tak jak w późniejszym okresie cytowany już Bjørnskov) stwierdzili silny pozytywny wpływ zaufania społecznego na wzrost gospodarczy, badając 29 krajów z wykorzystaniem danych z lat 1980–1992. Podobne badanie przeprowadził Roberto Foa²⁹ na znacznie większej próbie krajów i korzystając z danych z późniejszych okresów, lecz zamiast zaufania jako zmienną niezależną wykorzystał opracowany przez siebie indeks spójności społecznej. Również on uzyskał silny pozytywny wpływ tego indeksu na średni roczny wskaźnik przyrostu PKB z lat 1990–1999. Okazało się, że znaczenie zaufania i spójności społecznej jest podobne – oba czynniki pozytywnie oddziałują na wskaźnik wzrostu PKB.

Biorąc po uwagę cytowaną literaturę, można wyróżnić trzy główne mechanizmy oddziaływania kapitału społecznego, czy też szerzej – spójności społecznej, na wzrost gospodarczy. Odbywa się to poprzez zmniejszanie „kosztów transakcyjnych”, poprzez ułatwienie działania zbiorowego oraz ograniczenie skłonności do „amoralnego familizmu”³⁰, czyli patologicznych przejawów więzi nieformalnych. Amoralny familizm prowadzi do nieefektywnej alokacji zasobów. Chodzi tu w szczególności o sytuację, gdy wykonywanie pewnych zadań powierzane jest osobie, którą powierzający zna osobiście, rezygnując z poszukiwania kogoś najlepiej do danej roli przygotowanego. Powszechność takich działań w sposób oczywisty obniża efektywność gospodarczą³¹.

²⁷ P. Bjørnskov, *How Does Social Trust Affect Economic Growth?*, Southern Economic Journal 2012/78/4, s. 1346–1368.

²⁸ S. Knack, P. Keefer, *Does Social Capital have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation*, The Quarterly Journal of Economics 1997/112(4), s. 1251–1288.

²⁹ R. Foa, *The Economic Rationale for Social Cohesion – The Cross-Country Evidence*, s. 13. Publikacja *on-line* na stronach OECD: <http://www.oecd.org/development/pgd/46908575.pdf>; stan na: 27.05.2016 r.

³⁰ J. Tarkowski, *Socjologia świata polityki. Władza i społeczeństwo w systemie autorytarnym*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1984, s. 263–280.

³¹ Zob. np. *ibidem* oraz E. Wnuk-Lipiński, *Dimorphism of Values and Social Schizophrenia: A Tentative Description*, w: *Sisyphus: Sociological Studies, vol. 3, Crises and Conflicts: The Case of Poland 1980–81*, PWN, Warsaw 1982.

4. Transformacyjna specyfika krajów Europy Wschodniej

Zdaniem Kołodki:

systemowa transformacja posocjalistyczna to kompleksowy proces przejścia od jednopartyjnego systemu politycznego, centralnie planowanej upaństwowionej gospodarki, sterowanego odgórnie społeczeństwa oraz związanej z tymi cechami kultury i mentalności do demokracji parlamentarnej, gospodarki rynkowej, społeczeństwa obywatelskiego oraz sprzężonej zwrotnie z tymi strukturalnymi cechami nowej kultury i mentalności³².

Warto zwrócić uwagę na wspomniane przez cytowanego autora sprzężenie zwrotne: transformacja w sferze polityki i gospodarki powoduje zmiany w systemie wartości, ale te z kolei wpływają na funkcjonowanie systemu politycznego i ekonomicznego.

Do specyfiki wschodnioeuropejskich przekształceń ustrojowych należy między innymi zróżnicowana liczba równoległych procesów transformacyjnych, z którymi musiały sobie poradzić społeczeństwa, gospodarki i państwa. W Polsce, Czechach, na Węgrzech i w kilku innych środkowo-europejskich krajach, transformacja ustrojowa oznaczała zmianę systemu gospodarczego i politycznego. W państwach, które powstały w wyniku rozpadu ZSRR, do tych dwóch głównych procesów przekształceń dochodził jeszcze jeden – tworzenie, kształtowanie lub rozbudowa instytucji niepodległego państwa. ZSRR był państwem federacyjnym, zatem większość instytucji niezbędnych dla przekształcenia się republik związkowych w niepodległe państwa w jakiejś formie istniała. Niektóre jednak – jak na przykład wojsko, policję czy wreszcie bankowość centralną – należało stworzyć praktycznie od zera. Część badaczy³³ wyróżnia jeszcze czwarty proces transformacyjny – budowę narodu w sensie wspólnoty politycznej, która się ze swoim państwem identyfikuje i uważa je za wartość. Wspólnota polityczna powstaje wówczas, gdy jej członkowie dzielą wspólne wartości, jest efektem integracji (spójności) społecznej, a jej pozytywny wpływ ujawnia się w procesie demokratyzacji, czyli transformacji w sferze politycznej³⁴ oraz – co pokazał cytowany już Foa – ma znaczenie dla generowania wzrostu gospodarczego.

³² G. Kołodko, *op. cit.*, s. 25.

³³ Zob. np. T. Kuzio, *Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?*, Politics 2001/21/3, s. 169–178; J. Elster, C. Offe, U. Preuss, *Institutional Design in Post-Communist Societies*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

³⁴ M. Canovan, *Nationhood and Political Theory*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham 1996; R. Graber, *National Identity and Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe*, International Journal of Sociology 2006/36/3, s. 35–69.

Badacz ten skonstruował – w oparciu o dane z bardzo wielu źródeł – indeks spójności społecznej, który okazał się silnie dodatnio skorelowany ze wskaźnikiem PKB na mieszkańca. Korelacja nie przesądza o kierunku zależności przyczynowej, a w tym przypadku możliwe są obie ścieżki interpretacyjne, których Foa jest świadomy. Ronald Inglehart³⁵ wskazuje na oddziaływanie wzrastającego poziomu życia na wartości, podczas gdy instytucjoniści (np. cytowany już North) zwracają uwagę na instytucje formalne (np. prawną ochronę własności) i nieformalne (zaufanie, więzi społeczne i zaangażowanie społeczne), które tworzą podstawy kulturowe dla akumulacji kapitału, a więc dla wzrostu gospodarczego³⁶.

W momencie rozwiązania ZSRR narody polityczne nie we wszystkich byłych republikach związkowych były ukształtowane w jednakowym stopniu. Można oczywiście argumentować, że gdyby w granicach ZSRR w ogóle nie było wspomnianych wspólnot politycznych, dostrzegających wartość posiadania niepodległego państwa, nie byłoby też tendencji odśrodkowych, które ostatecznie ów Związek rozsadziły. Proces powstawania narodów odbył się zatem wcześniej, o czym piszą również inni badacze, na przykład Rogers Brubaker, czy Serhii Plokhyy³⁷. Nie jest to wszakże równoznaczne z ich ostatecznym ukształtowaniem.

W szczególności formowanie się narodu politycznego nie zakończyło się przed upadkiem ZSRR na przykład na Ukrainie, która po uzyskaniu niepodległości stała się jednym z największych państw europejskich i która warta jest zatem szczególnej uwagi. Dankwart Rustow napisał kiedyś, że najbardziej pożądana jest sytuacja, gdy wspólnota polityczna jest „milcząco uznana za oczywistą i pozostaje poza dyskusją”³⁸. Tymczasem na Ukrainie (i nie tylko tam) dyskusje zarówno na temat samego istnienia owej wspólnoty, jak i jej granic czy stopnia ukształtowania są aktualne do dziś – czyli 25 lat po upadku ZSRR³⁹. Badania

³⁵ **R. Inglehart**, *Culture and Democracy*, w: **L.E. Harrison, S.P. Huntington** (red), *Culture Matters. How Values Shape Human Progress*, Basic Books, New York 2000.

³⁶ Foa powołuje się tu także na pracę: **R. Hall, C. Jones**, *Why do Some Countries Produce so Much More Output Per Worker Than Others*, *Quarterly Journal of Economics* 1999/114, s. 83–116.

³⁷ **R. Brubaker**, *Nacjonalizm inaczej – struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*, PWN, Warszawa 1998; **S. Plokhyy**, *Ostatnie imperium. Historia upadku Związku Sowieckiego*, przekł. Ł. Witczak, Znak Horyzont, Kraków 2015.

³⁸ **D.A. Rustow**, *Transitions to Democracy. Towards a Dynamic Model*, *Comparative Politics* 1970/2/3, s. 363.

³⁹ Doskonałą ilustracją tego jest polemika, jaką toczyli między sobą, m.in. na łamach kijowskiego czasopisma „Krytyka”, dwaj ukraińscy badacze, Mykoła Riabczuk i Jarosław Hrycak (**М. Рябчук**, *Дві України. Реальні межі, віртуальні війни*, Критика 2003; **Я. Грицак**, *Двадцять дві України*, w: **Я. Грицак**, *Страсті за націоналізмом*, Київ 2004), oraz sposób, w jaki ten spór omówił w swojej książce Ołeksandr Hrycenko. Ten ostatni uchylił się od zajęcia

ukraińskiego społeczeństwa pokazały, że wszelkie działania mające zbliżyć ten kraj do „zachodniej ścieżki rozwoju” znajdują większe poparcie w tych grupach, które wyraźniej definiują swoją tożsamość narodową i czują się związane z państwem⁴⁰. Ukraina jest dobrym przykładem do badania znaczenia czynnika tożsamościowego w transformacji, gdyż społeczeństwo jest tam silnie zróżnicowane pod tym względem⁴¹.

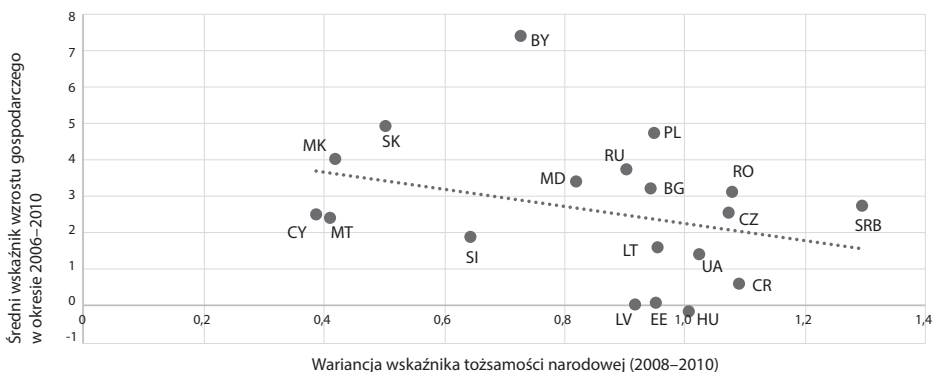
Wydaje się zatem, że stopień ukształtowania tożsamości narodowej (*national identity* w jej wymiarze obywatelskim, nie etnicznym) jako istotny element omawianej tu spójności społecznej powinien oddziaływać w długiej perspektywie na wzrost gospodarczy. Niestety, empiryczna weryfikacja tej hipotezy jest utrudniona ze względu na brak zadowalającego wskaźnika stopnia ukształtowania *national identity*. Wskaźnik taki musiałby umożliwiać ilościowe ujęcie powszechności przekonania o wartości państwa jako instytucji i poczucia wspólnoty z jego mieszkańcami, a jednocześnie powinien abstrahować od możliwych negatywnych ocen bieżących działań rządzących.

Pewnym przybliżeniem miary tego aspektu *national identity* może być odpowiedź na jedno z pytań zadawanych w ostatniej (2008–2010) fali badania *European Values Survey*. Respondent był w nim proszony o ocenę znaczenia zagadnienia: „szanowanie polskich instytucji politycznych i praw” dla faktu zaliczenia kogoś do wspólnoty Polaków. W innych krajach, oczywiście, pytano o inne narody. Ważność tego aspektu przywiązania do państwa oceniano w czteropunktowej skali od –2 „zupełnie nieważne” do +2 „bardzo ważne”. Wariancję liczby punktów uzyskanych w ten sposób można potraktować jako – dość uproszczony – wskaźnik niezdecydowania w kwestii tożsamości narodowej. Im większa wariancja tym większe niezdecydowanie.

stanowiska, ograniczając się do wskazania racji po obu stronach sporu (zob. **O. Гриценко**, *Пам'ять місцевого виробництва Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України*, Видавництво КІС, Київ 2014, s. 5–6).

⁴⁰ Zob. np. **J. Konieczna-Salamatin**, *Ukraina – ucieczka od wyboru*, Nowa Europa Wschodnia 2011/3–4, s. 210. Pisał o tym także w kilku miejscach Mykoła Riabczuk, np. **M. Riabczuk**, *Bycie „między” czyli ambiwalencja społeczna i narodowa przyczyną niekonsekwentnej polityki międzynarodowej*, w: **T. Stegner** (red.), *Wschód-Zachód. Ukraina. Materiały sesji naukowej*, s. 138–146, Stepan Design, Bydgoszcz 1999.

⁴¹ Zob. np. **Y. Hrytsak**, *National Identities in Post-Soviet Ukraine: The Case of Lviv and Donetsk*, Harvard Ukrainian Studies 1998/22 (Cultures and Nations of Central and Eastern Europe), s. 263–281.

WYKRES 1: *Współzależność wskaźników wzrostu gospodarczego i tożsamości narodowej obliczona dla grupy krajów znajdujących się w stanie transformacji*

Źródło: obliczenia własne na podstawie: European Values Survey 2008–2010, World Bank.

Wyniki analizy okazały się spójne z postawioną hipotezą, choć przy interpretacji tego wyniku należy pamiętać o niedoskonałości zastosowanego wskaźnika tożsamości narodowej. Współczynnik korelacji między miarami tożsamości narodowej i wzrostu PKB był ujemny ($r = -0,32$), co oznacza, że im większa wariancja, tym niższy przeciętny wzrost gospodarczy.

5. Zakończenie

Do podjęcia refleksji nad przydatnością wskaźników wzrostu gospodarczego do mierzenia sukcesu transformacji ustrojowej skłania przede wszystkim to, że tak właśnie – z perspektywy wyników gospodarczych – sukces przemian oceniają obywatele. Z ich perspektywy korzystne są te przekształcenia, które prowadzą do poprawy dobrobytu, którego wskaźniki wzrostu gospodarczego są – co prawda niedoskonałym – odzwierciedleniem. PKB jest krytykowany jako wskaźnik dobrobytu społecznego, ale niewiele podejmowano prób alternatywnego pomiaru efektów transformacji (lub opracowane miary mają wiele wad), dlatego również badacze procesów transformacyjnych odwołują się do wzrostu PKB, ilekroć potrzebują porównywalnej między krajami miary efektów. Wskaźniki wzrostu gospodarczego są nie tylko porównywalne, ale także łatwo dostępne, co jest jedną z przyczyn ich popularności. W rozszerzonym wariacie badań można by pokusić się o poruszenie wielu dodatkowych kwestii niuansujących znaczenie PKB jako miary sukcesu transformacyjnego. Na przykład warto byłoby przyjrzeć

się problemowi alokacji PKB. Interesujące może się okazać bowiem, jaka część dochodu narodowego pozostaje w dyspozycji społeczeństwa, a jaka jest transferowana za granicę – na przykład przez korporacje transnarodowe. Uprzedzająco można stwierdzić jednak, że nawet przy znajomości praktyk tych korporacji, trudno nie docenić innego efektu ich aktywności w postaci wzrostu popytu wewnętrznego dzięki wypłacaniu wynagrodzeń pracownikom zatrudnionym w rodzimych gospodarkach.

Analizy determinantów wzrostu PKB wykazują jego zależność od przemian w obszarze podzielanych społecznie wartości. Transformacja w Europie Wschodniej ma swoją specyfikę polegającą między innymi na liczbie równoległe toczących się procesów transformacyjnych, wśród których na szczególną uwagę zasługuje proces budowania, czy też konsolidacji, wspólnoty politycznej (narodu politycznego). Biorąc pod uwagę ustalenia różnych autorów, można postawić hipotezę, że niedokończony proces kształtowania się tożsamości narodowej utrudnia transformację, rozumianą jako zwrot w stronę Zachodu – a tak ją na ogół rozumieją wschodni Europejczycy⁴². Hipoteza ta została potwierdzona w odniesieniu do procesów demokratyzacji – Philip Roeder postawił nawet mocną tezę o tym, że sukces demokratyzacji bez ukształtowanego narodu jest nieprawdopodobny⁴³. Jednak zbadanie, czy tożsamość narodowa (w sensie obywatelskim) oddziałuje na wzrost gospodarczy napotyka na poważny problem w postaci braku odpowiedniego wskaźnika tej pierwszej. Przedstawiona w niniejszym artykule próba zbadania wspomnianego oddziaływania, biorąca za podstawę dane *European Values Survey*, przyniosła obiecujące rezultaty. Z jednej strony niedoskonałość zastosowanego wskaźnika tożsamości narodowej nie pozwala na wyciągnięcie wniosku o pozytywnej weryfikacji postawionej hipotezy, z drugiej jednak – zgodny z oczekiwaniami kierunek ujawnionej zależności zachęca do poszukiwania adekwatnej miary pozwalającej na ilościowe ujęcie stopnia ukształtowania wspólnoty politycznej, co jest zadaniem dla przyszłych badaczy.

⁴² Patrzenie na Zachód jako wyobrażony symbol wszystkiego, co pozytywne, zarówno w polityce, jak w organizacji społeczeństwa czy nawet postawach moralnych ma długą tradycję na obszarze postsowieckim. Zob., np. **K. Fehérváry**, *Goods and states: The political logic of state-socialist material culture*, *Comparative Studies in Society and History* 2009/51(2), s. 426–459. Analiza blogów aktywistów ukraińskiego Majdanu przeprowadzona przez Olę Bayszę pokazuje, że postawy te wciąż są powszechne (**O. Baysza**, *Ukrainian Euromaidan: The exclusion of otherness in the name of progress*, *European Journal of Cultural Studies* 2015/18(1), s. 3–18).

⁴³ **P. Roeder**, *Peoples and States after 1989: The Political Costs of Incomplete National Revolutions*, *Slavic Review* 1999/58(4), s. 856.

Bibliografia

Opracowania:

- Aslund Anders**, *How capitalism was built: the transformation of Central and Eastern Europe, Russia, the Caucasus, and Central Asia*, Cambridge University Press, 2012.
- Barro Robert J.**, *Economic Growth in a Cross Section of Countries*, *The Quarterly Journal of Economics* 1991/106/2, s. 407–443.
- Baysha Olga**, *Ukrainian Euromaidan: The exclusion of otherness in the name of progress*, *European Journal of Cultural Studies* 2015/18(1), s. 3–18.
- Beugelsdijk Sjoerd, Van Schaik Ton**, *Social capital and growth in European regions: an empirical test*, *European Journal of Political Economy* 2005/21(2), s. 301–324.
- Bjørnskov Christian**, *How does social trust affect economic growth?*, *Southern Economic Journal* 2012/78(4), s. 1346–1368.
- Brubaker Rogers**, *Nacjonalizm inaczej – struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*, PWN, Warszawa 1998.
- Canovan Margaret**, *Nationhood and Political Theory*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham 1996.
- Chmielewski Piotr**, *Homo agens. Instytucjonalizm w naukach społecznych*, Poltext, Warszawa 2011.
- Coleman James**, *Social Capital in the Creation of Human Capital*, *American Journal of Sociology* 1988/94, s. 95–120.
- Constanza Robert, Hart Maureen, Posner Stephen, Talberth John**, *Beyond GDP: The Need for New Measures of Progress*, *The Pardee Papers* 2009/4.
- Diamond Peter A.**, *National Debt in a Neoclassical Growth Model*, *The American Economic Review* 1965/55/5, s. 1126–1150.
- Doucouliaigos Hristos, Ulubaşoğlu Mehmet A.**, *Democracy and economic growth: a meta-analysis*, *American Journal of Political Science* 2008/52(1), s. 61–83.
- Elster Jon, Offe Claus, Preuss Ulrich K.**, *Institutional Design in Post-Communist Societies*, Cambridge University Press 2000.
- Fehérváry Krisztina**, *Goods and states: The political logic of state-socialist material culture*, *Comparative Studies in Society and History* 2009/51(2), s. 426–459.
- Foa Roberto**, *The Economic Rationale for Social Cohesion – The Cross-Country Evidence*, <http://www.oecd.org/development/pgd/46908575.pdf>; stan na: 30.05.2016 r.
- Fukuyama Francis**, *Zaufanie: kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, przekł. z ang. Anna i Leszek Śliwa, PWN, Warszawa–Wrocław 1997.
- Gaber Rusanna**, *National Identity and Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe*, *International Journal of Sociology* 2006/36/3, s. 35–69.
- Gerring John, Bond Phillip J., Barndt William T., Moreno Carola**, *Democracy and Economic Growth: A Historical Perspective*, *World Politics* 2005/57/3, s. 323–364.
- Hall Robert E., Jones Charles I.**, *Why do Some Countries Produce so Much More Output Per Worker Than Others*, *Quarterly Journal of Economics* 1999/114, s. 83–116.
- Huntington Samuel P.**, *Democracy's Third Wave*, *Journal of Democracy* 1991/2/2, s. 12–34.
- Hrytsak Yaroslav**, *National Identities in Post-Soviet Ukraine: The Case of Lviv and Donetsk*, *Harvard Ukrainian Studies* 1998/22 (Cultures and Nations of Central and Eastern Europe), s. 263–281.

- Inglehart Ronald**, *Culture and Democracy*, w: L.E. Harrison, Samuel P. Huntington (red.), *Culture Matters. How Values Shape Human Progress*, Basic Books, New York, 2000, s. 80–97.
- Knack Stephen, Keefer Philip**, *Does Social Capital have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation*, *The Quarterly Journal of Economics* 1997/112(4), s. 1251–1288.
- Knutsen Carl Henrik**, *Democracy and Economic Growth*, w: Dag Harald Claes, Carl Henrik Knutsen (red.), *Governing the Global Economy: Politics, Institutions and Economic Development*, Taylor&Francis, 2011, s. 171–188.
- Kolodko Grzegorz**, *Sukces na dwie trzecie. Polska transformacja ustrojowa i lekcje na przyszłość*, w: Elżbieta Mączyńska (red.), *Polska transformacja i jej przyszłość*, VIII Kongres Ekonomistów Polskich, t. I, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa 2007, s. 23–64
- Konieczna-Salamatin Joanna**, *Ukraina – ucieczka od wyboru*, *Nowa Europa Wschodnia* 2011/3–4, s. 207–214.
- Kula Marcin**, *Narodowe i rewolucyjne*, Aneks, Warszawa 1991.
- Kuzio Taras**, *Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?*, *Politics* 2001/21/3, s. 169–178.
- Lane David**, *The economic legacy: what Putin had to deal with and the way forward*, w: Rose Cameron (red.), *Russian Politics Under Putin*, Manchester University Press, Manchester and New York, 2004, s. 95–113.
- Lawson Tony**, *Reorienting economics*. Routledge, Taylor&Francis Group, 2003.
- Mainwaring Scott**, *Transitions to Democracy and Democratic Consolidation: Theoretical and Comparative Issues*, Helen Kellogg Institute for International Studies, Working Paper 1989/130. Notre Dame.
- Malaga Krzysztof**, *O niektórych dylematach teorii wzrostu gospodarczego i ekonomii*, ZK Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa 2009.
- Mankiw Gregory, Romer David, Weil David N.**, *A Contribution to the Empirics of Economic Growth*, *Quarterly Journal of Economics* 1992/107/2, s. 407–437.
- Max-Neef Manfred**, *Economic growth and quality of life: a threshold hypothesis*, *Ecological Economics* 1995/15(2), s. 115–118.
- Mierzyńska Dorota**, *Dobrobyt społeczno-ekonomiczny jako główny cel gospodarowania: problemy pomiaru*, *Prace i Materiały Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Gdańskiego* 2009/(4/2), s. 79–93.
- North Douglass C.**, *Institutions*, *The Journal of Economic Perspectives* 1991/5/1, s. 97–112.
- Phelps Edmund S.**, *Models of Technical Progress and the Golden Rule of Research*, *Review of Economic Studies* 1966/33, s. 133–146.
- Phelps Edmund S.**, *The Golden Rule of Capital Accumulation*, *American Economic Review* 1961/51, s. 638–643.
- Plokhii Serhii**, *Ostatnie imperium. Historia upadku Związku Sowieckiego*, przekł. Łukasz Witczak, Znak Horyzont, Kraków 2015.
- Portes Alejandro**, *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology*, *Annual Review of Sociology* 1998/24(1), s. 1–24.
- Putnam Robert D.**, *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, przekł. Przemysław Sadura, Sebastian Szymański, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008.
- Putnam Robert D.**, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, przekł. Jakub Szacki, Znak i Fundacja Batorego, Kraków 1995.

- Riabczuk Mykoła**, *Bycie „między” czyli ambiwalencja społeczna i narodowa przyczyną niekonsekwentnej polityki międzynarodowej*, w: T. Stegner (red.), *Wschód-Zachód. Ukraina. Materiały sesji naukowej*, Stepan Design, Bydgoszcz 1999, s. 138–146.
- Roeder Philip**, *Peoples and States after 1989: The Political Costs of Incomplete National Revolutions*, *Slavic Review* 1999/58(4), s. 854–882.
- Roth Felix M.**, *Social Capital, Trust, and Economic Growth* (Doctoral dissertation, Dissertation, Universitat Gottingen), Gottingen 2007.
- Rustow Dankwart**, *Transitions to Democracy. Towards a Dynamic Model*, *Comparative Politics* 1970/2/3, s. 363.
- Sedlăček Tomas**, *Ekonomia dobra i zła. W poszukiwaniu istoty ekonomii od Gilgamesza do Wall Street*, przekł. D. Bakalarz, Wydawnictwo Studio EMKA, Warszawa 2012.
- Sen Amartya**, *Development as Freedom*, Knopf, New York 1999.
- Solow Robert M.**, *A Contribution to the Theory of Economic Growth*, *The Quarterly Journal of Economics* 1956/70/1, s. 65–94.
- Svejnar Jan** (red.), *The Czech Republic and Economic Transition in Eastern Europe*, Academic Press 2013.
- Swan Trevor W.**, *Economic Growth and Capital Accumulation*, *Economic Record* 1956/32/2, s. 334–361.
- Tarkowski Jacek**, *Socjologia świata polityki. Władza i społeczeństwo w systemie autorytarnym*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1984, s. 263–280.
- Wnuk-Lipiński Edmund**, *Dimorphism of Values and Social Schizophrenia: A Tentative Description*, in: *Sisyphus: Sociological Studies, vol. 3, Crises and Conflicts: The Case of Poland 1980–81*, PWN, Warsaw 1982.
- Zecchini Salvatore** (red.), *Lessons from the economic transition: Central and Eastern Europe in the 1990s*, Springer Science&Business Media, New York, 1997.
- Рябчук Микола**, *Дві України: Реальні межі, віртуальні війни*, Критика 2003.
- Грицак Ярослав**, *Двадцять дві України*, w: **Ярослав Грицак**, *Страсті за націоналізмом*, Київ 2004.
- Гриценко Олександр**, *Пам'ять місцевого виробництва Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України*, Видавництво КІС, Київ 2014.

Joanna KONIECZNA-SALAMATIN

EAST-EUROPEAN TRANSFORMATIONS. GDP GROWTH OVER TIME AS A MEASURE OF THE TRANSFORMATION SUCCESS

(Summary)

GDP growth over time is a widely used measure of the transformation outcome, which is easily accessible and cross-country comparable. GDP has been criticized as an indicator of social welfare, but little attempt was made to develop the alternative measure of the transformation outcomes. The article seeks to answer the question whether GDP growth over time is useful to assess the transformation outcomes.

Transformation in Eastern Europe has its own characteristics, since it involves several parallel transformation processes among which there is formation of political nation. Given the findings of various authors regarding the course of Eastern European systemic transformation, one can hypothesize that the unfinished process of shaping national identity hinders transformation. This hypothesis had been confirmed with regard to the processes of democratization, but it is difficult to examine the possible relationship between the (civic) national identity and economic growth because of lack of appropriate indicators of identity. The article presents an attempt to test the hypothesis on the basis of national identity measure constructed on the base of the European Values Survey, although due to the scope of EVS, this indicator is imperfect. The results are promising, however not conclusive due to the quality of national identity index. It can be a task for a future research project to find a relevant measure that can quantify the stage of national identity formation.

Keywords: systemic transformation outcomes; Eastern Europe; economic growth; social capital; social cohesion; national identity